

Handboek Burgerschapsonderwijs

Handboek Burgerschapsonderwijs

Voor het primair onderwijs

Joska Kruijssen en Bram Eidhof

Met bijdragen van
Hester Radstake, Dieuwertje de Graaff,
Marieke van der Gaag en Eva Verschuur

Eerste druk

Amsterdam/Den Haag 2024

Inhoud

Een woord vooraf 11

1 De relevantie van het burgerschapsonderwijs 15

Bram Eidhof

Burgerschapsonderwijs, waarom? 17

Doen we niet al genoeg aan burgerschapsonderwijs? 20

2 Wat is burgerschapsonderwijs? 23

Bram Eidhof

Wat is burgerschapsonderwijs precies? 25

De drie aspecten van burgerschap in de onderwijspraktijk 28

De ethische kern van burgerschapsonderwijs 30

Waar gaat goed burgerschapsonderwijs over? 31

Wat zijn burgerschapscompetenties? 32

Burgerschap in de Nederlandse context 34

3 Een visie formuleren 37

Bram Eidhof

Waarom een visie op burgerschapsonderwijs? 39

De basis voor een visie op burgerschap: idealen en de realiteit 43

Een visie op burgerschapsonderwijs 48

Draagvlak voor je visie 53

Tot slot 53

4 Een doorlopende leerlijn 55

Bram Eidhof en Marieke van der Gaag

Waarom een doorlopende leerlijn voor burgerschap? 58

Wat is een doorlopende leerlijn? 58

Voordat je een doorlopende leerlijn gaat ontwerpen	59
Aan de slag! Ontwerp je leerlijn	60
Aan de slag! Concrete leerdoelen formuleren	64
Aan de slag! Inventariseer wat je al doet	65
Aan de slag! Vergelijk je ideale leerlijn met je inventarisatie	67
Aan de slag! De leerlijn levend maken	67
Verdieping: is burgerschap alleen socialisatie?	68
Tips voor de basiswaarden van democratie en rechtsstaat in het curriculum	68

5 Hoe ontwikkel je burgerschapsonderwijs? 71

Bram Eidhof	
Overwegingen bij het ontwikkelen van onderwijs	73
Verschillen tussen scholen	74
Collega's enthousiasmeren	75
Welke randvoorwaarden zijn nodig voor ontwikkeling?	76

6 Schoolcultuur voor burgerschap 79

Joska Kruijssen, Eva Verschuur en Marieke van der Gaag	
Wat is een schoolcultuur?	81
Schoolcultuur en burgerschap	82
Wat is er nodig voor een schoolcultuur voor burgerschap?	84
Onderstroom vervuilen voor een aanspreekcultuur	100
Oefenplaats: inspraak en invloed als leerkans voor burgerschap	103
Culturele uitingen die bijdragen aan participatie in een schoolcultuur voor burgerschap	107

7 Professionele cultuur voor burgerschap 109

Joska Kruijssen	
Wat is een professionele schoolcultuur?	111
Wat zegt de wet hierover?	112
Wat is er nodig voor een professionele cultuur voor burgerschap?	112
Prioriteit en visie op burgerschap	113
Gedeeld kader én ruimte voor verschil in het team	116
Professionalisering	120
Inspraak en gedeeld leiderschap	122
Cultuur van aanspreekbaarheid en samenwerking	123
Tips voor het team	124
Aandachtspunten voor directeuren	124

8 Ouders/verzorgers betrekken bij burgerschapsonderwijs 127

Joska Kruijssen

Ouders/verzorgers meenemen, waarom zou je? 129

Botsingen over burgerschap 131

Stap 1: team op één lijn 132

Stap 2: de grondhouding van het team 132

Stap 3: ouders/verzorgers informeren over burgerschapsdoelen 140

Stap 4: inspraak optimaliseren 140

Vanaf het begin: ouders/verzorgers op de hoogte houden van leerdoelen, lesinhoud en lesmaterialen 145

Wat als het toch botst? 147

9 Praten over maatschappelijk gevoelige onderwerpen in de klas 151

Hester Radstake en Joska Kruijssen

Waarom is praten over maatschappelijk gevoelige onderwerpen belangrijk voor burgerschap? 153

Wat zijn maatschappelijk gevoelige onderwerpen? 154

Gespreksvaardigheden opbouwen 155

Mogelijke onderwerpen per leeftijdscategorie 159

Kanttekeningen bij discussies voor gevorderden (bovenbouw) 161

Inschatten hoe gevoelig een onderwerp ligt 162

Wat vraagt het van jou als leraar? 163

Begrenzen en uitnodigen 167

Tot slot 170

10 School in de samenleving 173

Joska Kruijssen

Transfer: duurzaam leren via leerkansen voor burgerschap rond de school 175

Democratisch burgerschap en verbinding met de samenleving 177

Wie kun je allemaal betrekken bij burgerschapsonderwijs en hoe? 178

11 Kwaliteitszorg: burgerschapsonderwijs evalueren 193

Bram Eidhof

De zin van evalueren 195

Manieren om te evalueren 197

Manieren om onderwijs verder te ontwikkelen 200

12 De kwaliteit van externe aanbieders beoordelen 205

Bram Eidhof

Externe aanbieder selecteren: wanneer, waarom, hoe? 207

Vragen en valkuilen bij 'bewezen effectief' 211

Algemene valkuilen bij externe aanbieders 212

Even voorstellen... 217

Openbare Basisschool De Schalm in Rotterdam 218

De Casimirschool in Gouda 219

Nawerk 221

Dankwoord 222

Over de auteurs 223

Noten 224

Een woord vooraf

Vrijwel elke leerkracht in Nederland vindt het een belangrijk onderwijsdoel: burgerschapsonderwijs. Basisscholen doen daar op hun eigen manier al het nodige aan en tegelijkertijd schroeft politiek Den Haag de laatste jaren de eisen op. Burgerschap wordt tegenwoordig zelfs gerekend tot de basisvaardigheden. Wat ons betreft is het ook een van de mooiste opdrachten van het onderwijs: je leerlingen voorbereiden op een actieve rol in onze diverse en democratische samenleving. Maar hoe doe je dat concreet? En hoe ga je om met de dilemma's die je in de praktijk tegenkomt, zoals meningsverschillen met mondige ouders/verzorgers of botsende meningen in de klas? Daar gaat dit boek over.

We zijn blij dat we dit handboek voor het primair onderwijs hebben kunnen schrijven. Want we zien dat veel leerkrachten, intern begeleiders en directeurs graag werk maken van de burgerschapsopdracht, maar dat tegelijkertijd ook vaak de vraag bij ons binnenkomt: hoe moeten we dat aanpakken? Met dit handboek krijg je scherp wat de wettelijke eisen zijn, hoe je je eigen draai aan burgerschapsonderwijs kan geven en hoe je valkuilen kan voorkomen. Zodat je optimaal gebruik kan maken van de schaarse tijd die je hebt en burgerschapsonderwijs van hoge kwaliteit en impact kan ontwikkelen. En zodat leerlingen hun idealen leren kennen en hun mening op een respectvolle manier leren geven, begrijpen hoe onze samenleving werkt en hoe ze daarin verschil kunnen maken. Want daar is het ons allemaal uiteindelijk om te doen: de leerling.

Dit handboek is op de concrete praktijk gericht. Daarvoor putten we uit wetenschappelijk onderzoek, uit onze ervaringen op inmiddels honderden scholen, uit onze kennis van wetgeving en beleid én uit de verhalen en inzichten van de vele leerkrachten en schoolleiders met wie we in onze begeleidingstrajecten hebben samengewerkt. Het bevat *good practices*, oefeningen, werkvormen en tips. Het is geen kant-en-klare instructie, maar stelt je in staat om goede keuzes te maken. Want je kent je eigen school en leerlingen immers zelf het best. In dit handboek besteden we geen specifieke aandacht aan het speciaal basisonderwijs. We merken in samenwerkingen met sbo-

scholen dat daar echt een eigen aanpak nodig is, ook al is dezelfde wetgeving van toepassing. Werk je op een sbo-school? Dan is dit handboek nog steeds bruikbaar, maar heeft de vertaalslag naar je eigen praktijk wat meer voeten in de aarde.

Eerder schreven wij al het *Handboek Burgerschapsonderwijs voor het voortgezet onderwijs*, waarvan ondertussen de derde, herziene druk is verschenen. We hopen dat het *Handboek Burgerschapsonderwijs voor het primair onderwijs* net zo behulpzaam blijkt. Je hoeft niet gelijk het hele boek te lezen: blader er eens doorheen en kies bewust een hoofdstuk waar je als eerste mee aan de slag wil.

Heb je nog vragen? Of wil je iets met ons delen, zoals feedback of een mooie eigen praktijk? Neem dan gerust contact met ons op via onze website www.bureaucommon-ground.nl of door naar info@bureaucommonground.nl te mailen.

